

НЕВОЉЕ ЈАНКА М. ВЕСЕЛИНОВИЋА ОКО ШТАМПАЊА И ПРОДАЈЕ РОМАНА ХАЈДУК СТАНКО

Јанко Веселиновић је у својим младим данима провео једно време као сеоски учитељ у мачванским селима, па је доцније у својим проповеткама описао оно што је видео и доживео у том селу Србије, због чега су га савременици назвали песником Мачве.

Иако можда није имао посебног дара за роман, он се отледао и на тој врсти књижевног рада, оставивши неколико започетих дела из те области (*Борци, Јунак наших дана и Сељак*). Међутим, роман *Хајдук Станко* је довршено дело, претходно објављивано у одломцима у листовима и часописима.

Током 1895. године Веселиновић је у штампарији Петра К. Танасковића објавио само први део овога романа на 107 страна, али коначан облик му је дао 1896. године. Сасвим је разумљиво што је млади књижевник желео да овај роман објави у другој, коначној верзији. Но то је ишло тешко. Наиме, сваки ондашњи књижевник морао је сам да тражи издавача, сам да сноси трошкове штампања, па и сам да распредаје већ штампану књигу. Тако је рад ондашњег књижевника био веома тежак и сложен.

Веселиновић је имао ту срећну околност што је био стекао велики број пријатеља и међу колегама и међу читалачком публиком. На препоруку заједничких пријатеља, београдски књижар Бока Анастасијевић после дужег размишљања пристаје да буде издавач овог романа. Али у току

штампања *Хајдук Станко* Анастасијевић је пао у неке непредвиђене дугове, те је био принуђен да обустави његово штампање.

По савету својих пријатеља, Веселиновић се обратио за помоћ академику Милану Б. Милићевићу, као председнику Коларчеве задужбине, овим писмом:

„Председнику Коларчевог Одбора

Још септембра месеца ове године дао сам у штампу свој роман „Хајдук Станко“. У току печатања, издавача, г. Боку Анастасијевића књижара овд., снађу неке непредвиђене материјалне незгоде, те се тако мораде обуставити печатање код четрнаестог табака.

Мислио сам од сваке руке па дођох и на мисао да се обратим и Вама, Господине Председниче, као председнику Коларчевог Одбора с понизном молбом: да изволите порадити код Г. Г. Одборника, те да Коларчев Фонд припомогне колико било сумом, како би овај рад једанпут угледао света.

У име издавачево и своје изјављујем, да пристајемо на све погодбе, које статути одборских прописују за дела, која се трошком Коларчевог Фонда печатају.

Надам се, Господине Председниче, да ћете Ви са своје стране учинити све што се учинити може.

Молим Вас, Господине Председниче, да примите уверење мого поштовања.

11 новембра 1896. г.
у Београду Јанко М. Веселиновић.“

На полеђини овог писма записано је руком Милана Б. Милићевића: „Одобрава се 600 динара... 11 дек. 1896 М. Б. М.“¹

Милићевић је помогао сваки рад на српској књизи, лично или преко Коларчеве задужбине, чији је председник био. Знао је вредност Веселиновићевог књижевног рада, те је нашао најбољи начин да му помогне у овој прилици. Да би имао оправданье за то, обратио се Миловану Б. Глишићу, тадашњем познатом књижевнику и преводиоцу, да оцени овај Веселиновићев роман. И сам Глишић је ценио Веселино вићев књижевни рад, звао га је чак и својим синовцем, па се радо прихватио овога посла. Његова оцена, написана у виду писма, гласи:

„Поштовани Господине,

‘Хајдук Станко’, роман у три дела од Јанка Веселиновића — то је жива слика оног мучног живота и борбе нашега народа у време Првог устанка.

Станко, у сваком погледу узорит момак, син једног честитог домаћина у Црној Бари, нагнан турским злом и притиском, одмеће се у хајдуке. Оставља своје огњиште, своје родитеље и све мило и драго, па одлази у гору и постаје један од оних осветника којима се Србин поноси и у песмама их пева. Српски народ устаје на оружје, и горски хајдук Станко са својом дружином ступа у редове српских бораца, бори се у свима биткама по Подрињу и по Мачви, и најзад херојски гине на Равњу са својим побратимом Зеком и њиховом дружином. То је Станко Црнобарац ког Вишић пева у својим песмама.

Ово је најкраћа садржина романа. Опширније излагати нити је потребно нити допушта оквир једног писма. Само ћу, примера ради, навести овде оно место на свршетку где Станко гине, онако како га је Јанко нацртао:

‘У шанцу на Равњу остао Зека, Станко и неколико бораца. Сила турска примиче се, хоће да јуриша на шанац. „Мирно соколови!“ вели Зека. Само у месо гађајте! Нек свако зрно донесе смрт оном ко се заклео уништити име наше“. Док је он то говорио они дивови што тако јуначки хтедоше погледати смрти у очи — разредише се по шанцу. „Пали!“ И плану! И отпоче борба

страшна, и нечуvena, и невиђена. Туџи јуришају свом снагом, али их они одбијају. И нешто чудно обујми Станка у овој борби. Он је пунио своју шару, чинио и гађао у месо, али му мисао беше сасвим на другој страни. Пред очима његовим лебдела је слика лепе жене, која држаше детенце у рукама. Ох, колико је он жудео за тим створовима! Како ли би их сад пригрлио! И обое се смешкаше на њу! И то беше тако живо, тако јасно, да он ништа друго и не виђаше сем њих. Пунио је своју шару и пуцао, али је то чинио као кад би дељао какву иверку! . . .

Не сећам се, да сам где читao овако живо, у неколико реченица исказано психолошко стање једног оца породице у боју. Али да наставим:

“Три пута јуришаје Турци и три пута их одбише. И ко зна шта би учинила ова шака соколова да беше барута, али барута нестаде. Турци јуришаје и четврти пут, они их збуњују бацајући кошнице пчела међу њих. И у тренутку турске забуне и пометње отвара се на шанцу капија. „Браћо, да се изљубимо!“ вели Зека. И полујише се као да ће у сватове, па јурнуше с голим ножевима у Турке, и изгубише се у густим редовима турским. Само се чуло до викивање: „Ха! Не дај! Удри оног тамо! Збогом, браћо, осветите ме!“ Друžина све мања и мања. Остало их још десетак, већ без оружја. Станко погледа око себе, поглед му паде на садевене хватове дрва, и он викну Зеки: „Побрратиме! Ево нам оружја!“ И у тренутку створи се сваком по цепаница у рукама, и сложно јуришаје међу Турке. Још једном прснуше мозгови, па се све утиша... Турци провалише Равње. — Шуми Сава и својим шумором, рекао бих, прича приче о јунацима. Бути Засавица као стари грешник од кога не можеш рече ишчупати. Али стоји неко што је олакшчио од свих примера у историји, неко што је надмашио и древне Термопиле. То је шанац на Равњу. Он је обрастао у трње и коров, али је још поносит те дере небеса...“

Овако лепих места има пуно у овом Јанковом роману.

Мислим, да ми вала овде и то напоменути, да је, ‘Хајдук Станко’ написан по причању старих људи из оних крајева који су

били очевидци догађаја из нашег Првог устанка, и да су све личности које се у овом роману спомињу и раде у њему, истинске, историјске личности. Писац се пажљиво чувао, да се нигде не коси традиција с историјом.

Према свему овом што овде у кратко рекох, мислим: да Јанков 'Хајдук Станко' заслужује да се уврсти у најбоље наше историјске романе; да би био лепа добит за нашу књижевност, да би требало да га има и чита сваки писмени Србин, и да би писца требало потпомоћи да овај свој рад у што већем броју примерака пружи нашој читалачкој публици.

Шаљући Вам, поштовани господине, овај свој суд о Јанковом Станку, молим Вас да изволите примити уверење о мом особитом поштовању.

2. децембра 1896.

Београд

Милован Б. Глишић.¹²

После ове позитивне оцене Милићевић је на једној од седница Одобра Коларчеве задужбине изнео Јанкову молбу на решавање, којом му је приликом одобрена новчана помоћ од 600 динара, уз обавезу да се то на одговарајућем mestу књиге назначи.

Гледано из данашнег угла, ова сума новца није била велика. Али како је један дукат вредео само дванаест динара, она је износила педесет златних дуката, и према данашњој вредности валуте била велика.

Тако је Веселиновићев *Хајдук Станко* у данашњем облику, на 456 страна, дошао у руке српских читалаца почетком 1897. године, у издању Боке Анастасијевића, штампан у штампарији Светозара Николића, а не у првој половини 1896. године, како тврде неки Веселиновићеви биографи.³

Још треба истаћи и то да је Јанко Веселиновић ово своје највеће дело посветио Николи Тесли, великим српском научнику у Америци.

После штампања, требало је књигу распродати да би се повратила новчана средства уложена у њу. То у оно време није било лако, јер је сам аутор морао да нађе начина како да заинтересује читалачку публику и на који начин да јој објасни —

значај свога дела, да би се она решила да га набави.

Као и многи други, Јанко Веселиновић се 28. јануара 1897. обратио писмено министру просвете и, поред осталога, молио да се његов роман *Хајдук Станко* препоручи „као корисна лектира ученицима средњих школа у Краљевини Србији, а и за књижнице основних школа“. У исто време, понудио у Министарству просвете на откуп своје дело — „за поклањање ученицима средњих школа колики хоће број примерака по цени на књизи назначеној, а са радатом 33 $\frac{1}{3}$, и да изволи наредити да исту књигу набаве и књижнице основних школа.“

У оваквим слушајевима министар просвете није могао сам донети никакву одлуку, већ је морао тражити претходно мишљење Главног просветног савета, које је било одлучујуће. Зато је овај Веселиновићев захтев одмах и упућен Савету на оцену и мишљење. Захтев је примио 29. јануара т. г. Момчило Иванић, професор Прве београдске гимназије и стални члан Главног просветног савета.

Председник Главног просветног савета, проф. Велике школе Михаило Валтровић, известио је министра просвете да се, према реферату Момчила Иванића, „дело 'Хајдук Станко' може препоручити књижницама средњих школа“.

Својом одлуком од 17. октобра т. г. министар просвете Андра Борђевић усвојио је ово Саветово мишљење и, у том смислу, послао распис средњим школама „да набаве ово дело за своје књижнице по цени од 3 (три) динара“.⁴

Да би ствар била јаснија, вредно је изнети и цело мишљење референта Момчила Иванића, које гласи:

„Прегледао сам роман 'Хајдук Станко' од Јанка Веселиновића, који ову књигу нуди Министарству Просвете за поклањање ученицима средњих школа и за књижнице основних школа.

Роман, који је пред нама, једно је од најновијих дела наше књижевности, а једно од највећих послова г. Јанка Веселиновића. Пре но што је овај роман одштампан у књигу од 456 страна обичне осмине, излазио је донекле у 'Делу', за тим у 'Звезди', па у подлиску 'Дневног Листа'. Уломак из њега читан је на једном концерту, а за тим

одштампан у књижевном листу 'Зори'. Као цело дело, понуђен је Коларчевој Задужбини за награду, и, по свој прилици, према повољној оцени награђен. А пошто је одштампан у засебну књигу, о њем су писане рецензије и критике, које су, полазећи са разних гледишта, доносиле и неједнаке оцене о књижевној вредности његовој.

Кад се томе још дода, да је о г. Јанку Веселиновићу, као о нашем добро познатом приповедачу, већ доста утврђено мишљење, нарочито о његовим ранијим и познијим приповеткама, онда ни ја, на овом месту нећу морати говорити о овом роману као о посве непознату књижевну послу од незнана, или недовољно здана, писца — него ћу, разматрајући и ценећи га, још боље, било у ком правцу, о њем утврдити мишљење г. г. чланова Главног Просветног Савета, те ће тако и Саветска одлука, обзиром на пишчеву понуду, испasti што уменчија.

Да би ова књига могла бити примљена за оно, за што је г. писац нуди, треба да и садржином и обликом (уметничким саставом, стилом и језиком) буде не само без грешака и прекора, него, напротив, треба по свем том да је узорита књига своје врсте, како би се Министарство просвете показало као пажљив дародавац и мудар старалац о штиту народних учитеља.

Што се тиче садржине ове књиге, њу је г. писац одмах у натпису обележио, назавши овај роман 'историјским'. Строго узвеши, назив 'историјски роман' не припада овој књизи, бар већем делу њену. По књижевној теорији, историјски је роман онај, у ком је главни јунак и његов догађај историјски истинит; а такав хајдук Станко, и његов главни догађај, није. Историјске личности тек се мешају у догађај Станков, као буљубаша Зеко и још неке виђене војводе и чувени јунаци из Првог устанка. Према томе ни овај роман није у самој ствари „историјски“, него полуисторијски, од прилике онакав, какви су, погледом на одношај историјског и неисторијског (измишљеног) градива, романи Валтера Скота и нашег Милована Видаковића, на пр. његов 'Љубомир у Јелисијуму'. Тако и у овом роману Веселиновићеву припадају, или управо треба да припадају, историји само време и прилике, у којима се испричани

догађаји дешавају, а његови јунаци, главни и већина споредних, измишљени су. Ово је, дакле, роман: из времена пред Првим устанком и за трајања његова.

Према томе, у овом роману треба то време да се верно огледа на јунацима и њихним догађајима. Или другим речима: и главни јунак и споредне личности у овом роману треба да носе на себи веран отисак свога времена тако, да се, читајући њихне догађаје, пренесемо у мислима у оно доба.

А време пред Првим устанком и за трајања његова није од нас толико удаљено, да оскудевамо у подацима (и писаним и преданим) о њему, нити смо ми толико изашли из њега, да се све оно, што треба у оаквом роману да нам буде верно оцртано, тако изменило, даничега, или врло мало од тога, нијестало и за наше дане. Па опет за то мора бити разлике у узроцима појави, у животу и раду српских хајдука и околине, у којој су се они кретали и с којом су се борили за време владавине турске и устанака српских, и 'хајдука', управо разбојника, наших дана. Ту разлику треба да видимо јасно и разговетно оцртану на карактерима личности, чиј нам живот и догађаје приповедач, преносећи нас у мислима, својим приповедањем, ово време. Не кажемо да је и то лака ствар; јер, и ако је тешко црпети градиво за роман из старијега напр. средњевековног, српског живота, због оскудице у подацима, опет за то није лакше приповедачу из множине података одабрати најобележљивије и, у пластичним и живим сликама, истаћи често танку разлику између живота ближе нам прошлости и садашњости. У првом случају прети опасност да причање буде неверно због непотпуности података, у другом — неразговетно због недовољно истакнуте разлике у обележјима времена, а у оба случаја може приповедач пасти у грешку, да празнине попуни или нежне разлике утре причањем онога, што припада садашњости. Ово друго у толико је греније и опасније, кад се прича о хајдусима за време турске владавине и српских устанака, а из онога што се о њима и за њихно време казује не види се јасна разлика између тадашњих, народносних хајдука, тих претеча српског ослобођења, и садашњих — одметника од државних

власти, често најобичнијих зликоваца и злочинаца.

У ову грешку пао је и г. Јанко Веселиновић и то не само у споредном причању и у ситницама, које дају боју времену из ког нам прича, него у извору из ког је потекло цело зло и заплет у овом роману. Да се распали и узме онакве сразмере страсна мржња између два дотле најбоља пријатеља, 'карде', Станка и Лазара; да она букне у пламен, који ће ухватити две, дотле пријатељске, суседне куће, Алексића и Миражџића; да због тога прва од њих трдно пострада — један члан њен, Станко, одметне се у хајдуке, а друга да, изгубивши такође два члана своја, Ивана и Лазара, буде сасвим разорена, ископана — свему је тому крајњи узрок и извор у жељи и плану субаше села Црне Баре (у Мачви), Суље, 'Крушке', потурице од некуд преко Дрине, да испозавања и закрви између себе дотле сложне и, релативно, срећне и задовољне Црнобарце, па да их после, тако позавађене, он мири. На што му то све, г. писац остао је дужан да нам објасни.

Из свега што знамо о крвавој, зулум-ћарској владавини дахиској, која је напослетку била узрок, те народу прекипе, и он се диже на оружје, да или стресе ропски јарам, или да га више не буде: такав поступак, мисли и жеље, да на тај начин чини зла раји, не одговарају ни најнижем представнику, те владавине, субаши. Улазити у вољу народу, правити се његовим пријатељем и неминовним примиритељем, завадивши између себе цело село, и на такав пре-преден, интигрански начин чинити зла народу, одговара сасвим другом времену, — времену, у којем обест власничка мора ићи кривудавим путем, да би дошла до свога циља, заваде народне и задовољења својих задњих смерова, — времену, у којем власник не може постићи тога циља, право стремећи жртви својој, него мора испредати танке мреже, као што чини у овом роману тај субаша, уз припомоћ турске удовице и улице неваљалог сељака, Маринка. То не приличи времену дахиске владавине; то би пре приличило неком познијем времену наше државе или, може бити, и ближе турске управе, на пр. Мустаф-паše, 'српске мајке.' Ето таква је основа овоме роману!

А кад је у темељу напукло, онда и цела зграда не може бити без пукотина. Кроз те пукотине у овом роману врло се јако прозире садашњост. А како је г. писац мислима и тежњом својом отрезао у садашњости, најбоље се види на месту, на ком, против сваког правила о писању романа у опште, а историјских на по се, испада као борац против реакције, која му се призирала у тренутку, кад је писао овај свој 'историски' роман. Бранећи Мачву од прекора, што је ћутала, кад се све дигло против Турака, ево како та заноси садашњост, те се од песника — приповедача промеће у политичара новинара: 'Да ли смемо ми то ћутање (што се Мачва није дигла, кад и остали крајеви ослобођене Србије) у таквим приликама назвати кукавичлуком? Питам: Смемо ли ми то? ... Не. *Jep* кад је то кукавичлук како онда треба крстити наше држање данас: кад нам је на влади крштени Србин, кад је ту штампа, која сваку ситницу пропрати, кад је ту слобода речи и судови и све? Како онда наше држање треба назвати кад све погледамо у доба реакције? ...*' Не осуђујемо дакле кад немамо срца ни онолико колко су они у пети имали ...' (стр. 325—326).

А кад г. писац тако меша прошлост са садашњошћу, онда није чудо, што су и речи, које меће у јустајству јунаку, а којима узноси хајдучки живот: 'И зар није лепо бити хајдук? Господар си докле ти пушка носи! ... Сад судиш и опрашташ! ...' (стр. 84), — једнаке са речима које би могао и садашњи 'хајдук' изговорити. А да ли није грешно, и у лепој књизи, роману, не обележити разлике у узвику, који потиче са дна срца некадашњег и садашњег јунака?

Од туда је дошло, да би се већи део овога романа, управо I и II део, а свега има три дела, могао испричати и на име ког садашњег 'хајдука', само кад би се на место турског субаше узео какав, било са чег, омрзнут државни службеник, који долази у непосредни додир са народом, — кад би се место турске улице, Маринка, у приповетку уплела каква садашња власничка или партишка скотоноша и потркуша, и на послетку, кад би се за све то ка-

* Ово ја истичем.

зало, да пада у време какве непопуларне владавине. Тек местимице у П. делу сусретемо се са историјским личностима (буљубашом Зеком, Чупићем, Катићем...) и осећамо нешто даха од Првога устанка. То бива нарочито у последњој глави П. дела, 'Бој на Салашу', којом је, као што ћемо доцније видети г. писац могао, са свим без уштреба по уметнички састав, завршити овај роман.

Али оно што је историјско, што на себи носи печат овога херојскога доба испчезава у овом роману према оном, што је измишљено и што је једнако са животом и радом садашњих „хајдука“. За све то није требало г. писцу нарочитог удубљавања у оно време и проучавања његових обележја, кад је до свега тога могао лако доћи сазнавањем живота и рада сарадашњих 'хајдука'. То, пак, не само да је неумесно у книжевности, ма и посредним путем, неговати са гледишта културне државе, него се не може одобрити ни са гледишта естетичнога, а да и не спомињемо гледиште педагошко, ма да се ни ово гледиште не би смело занемарити, кад г. писац налази да овај његов роман треба да откупи Министарство просвете за поклањање ученицима средњих школа и да га препоручи за књижнице основних школа. Јер, кад догабаји српских хајдука немају довољно чврсте историјске подлоге, онда они могу бити предмет за рабојничке и криминалне припотке, а никако за добар историјски роман, какав, по свем изгледу, мисли г. Веселиновић да је његов 'Хајдук Станко'.

У том случају место примера за узвишене националне и човечанске идеале добиће читалац испричане језовите епизоде и описане грозне ситуације, против којих се ма колико се писац трудио да их оправда, буни наше осећање човечности. Јесу кривци свих зала и мука ('Крушка', Маринко, Лазар и Иван) о којима се прича у овом роману, заслужили да буду кажњени за недела своја; али читаоци овога романа нису заслужили, да њихова осећања буду надражена таквим драстичним средствима, каква употребљава г. Веселиновић, да би показао како је задовољена правда. Могао је главни јунак, у овом роману Станко, као сваки хајдук, са задовољством извршити вешање Маринка, сечење главе Крушкине,

убиство Лазара и присуствовати бацању у ватру Ивана онако, како је то до танкости описано на стр. 272—273., 302—304., 311—313.; али питање је: како ће бити оним читаоцима овога романа, који, и ако су за то, да се сваки кривац по заслуги казни, ипак не могу присуствовати извршењу смртне казне? А оно, чему они, по својим човечним осећањима, не могу да присуствују у животу, наводи их г. Веселиновић, да томе духовно присуствују, читајући 'ову лепу књигу'. Међутим њен би, као сваког поетског производа, задатак био, да оплемени људска осећања, а не да их подивљава, — не да оно, што смо и без ње имали, врећа и чак у клици сатире. Оно сатанско задовољство, с којим главни јунак овога романа веша Маринка, коле Крушку, убија Лазара и наређује да се у пожар баци и жив изгори Иван, ни мало не задобива наша осећања за Станка, него нам, напротив, ствара слику одвратнога крволовка, па ма како правда била на његовој страни и ма колико се истицао као носилац националних мисли. Могао је Станко бити хајдук, и то још у оно доба пред Првим устанком, и за време његова трајања, али ипак од њега као од јунака романа тражимо да буде нешто више од обичног хајдука, крволовка, о којем можемо сваки дан читати у полициским извештајима и криминалним притоветкама, — тражимо да у њему видимо идеалног, не обичног хајдука, који ће то бити онда, ако се не понизи до зверства, него се узвиси до човечности. Што се г. Веселиновић труди, да га од тог прекора спасе, међући му уста ове циничне и софистичне речи: 'Бог нека прашта, а човек нек се свети!'... (стр. 285), мислим да није успео пред свима људима од укуса и тањих осећања, па ма то и онај његов 'добри' попа опростио и благословио.

Према таквом карактеру главнога јунака, и за овај роман вреди осуда, коју је знаменити естетичар Мориц Каријер изРЕКАO над свим романима ове врсте: 'Да подивља укус доприноси је фелтонски роман; ту сваки број новина мора да се заврши са запетим очекивањем онога, који за њим долази, ту треба осећања увек из нова надражавати, одвратно, грозно са благо пријатним мешати, и једну страхоту другом надмашати, као што чини Александар Ди-

ма и Еүжен Си; узимају се у помоћ најјача, надражљива средства, и добива се књижевност од блата и крви' (die Poesie von Moritz Kariere, Leipzig, 1884., стр. 312).

Већ из овакве садржине и израде карактера главнога јунака* у овом роману може се видети, колика је кжињевна вредност његова и колики је он препоручљив као штиво школској омладини и народним учитељима. Али да се не само овакав роман не може препоручити као штиво омладини, него да је и он као и сви његови остали робаци по правцу у ком су написани, од штете по здраво етично и естетично образовање омладине, најбоље се види опет из ових речи Каријерових: 'Пређе је предохрањавана омладина од многог читана романа, да се не би напуњена сликама маште о племенитим и пуним осећања карактерима и њиховој срећи, разуверила прозом живота и да не би постала мрзовољна при испуњавању свакидашњих дужности; сад пак свет маште често је гори него стварни, и наступа опасност да се омладина огорчи на овај (стварни свет), те да несистемичну затупљеност узме за знак зрelog духа; где морални појмови песника немају својега ослонца у моралу и вери и још се нису поново учврстили и разјаснили философским сазнањем, ту постаје оно што је проблематично и наказно лажним идеалом, „блудећом“ светлошћу, која мами баруштини, над којом светлуца' (Тамо, 345).

Толико о садржини овога романа и до некле о правцу израде његове, сад да разгледамо облик његов, на првом месту уметнички састав.

Ни ова страна ни је му без прекора. Прво је од чега, у том погледу, пати овај роман: његова развученост. Већ смо напред казали, да је са завршетком другог дела могао г. писац слободно завршити овај роман, а да се не огреши о уметнички састав његов. То је, у осталом, на завршетку овога дела и сам г. писац изрекао кроз уста свог главног јунака, хајдук Станка:

'Кад се мало прибра Станко се окрете својој дужини:

* Међу спореднима најслабији је 'Дева', представљен као нека мистериозна личност, а управо је *deus ex machina*, којим г. писац све заплете, на најлакши начин, расплеће.

— Има ли још ко од вас зајма невраћена? Има ли још ко да се свети?

Сви су ћутали...

— Онда, браћо, имамо једног страшнијег крвника!... Њему ћемо се од данас светити! До данас светисмо себе и од данас да светимо слабе и нејаке! Пристаете ли?

— Пристаемо! — громише хајдуци.

— Кад пристаете а ви чујте!... Од данас нема харамбаше ни хајдука, од данас смо побуњено робље што јарам скрида! Нека прска ћелаво теме(?)!... Треба му семе затрти онако исто, као што наше хтеде!...' (стр. 318—319).

Кад је, дакле, Станко завршио своју каријеру као хајдук и помешао се са својом дружином међу устанике, онда је, са свим природно, требало ту и г. писац да заврши свој роман; јер у III., последњем делу овога романа, Станко није више хајдук, него прост, и ако врстан, устаник. Дружина Станкова сад се искутила око Зека буљубаше (капетана). Он им је сад глава, а Станко је био један од 'толих синова', 'толаћа' у Зекиној чети. Према том, Станко и по положају свом долази у присенак, а Зеко се истиче као главни јунак. Овај (III.), дакле, део могао се развити у засебно дело са средиштем, које би чинио Зеко и његов догађај. А, г. Веселиновићу стојало је до воље, да бира кога ће од њих двојице, Станка или Зека, неисторијску или историјску личност, узети за главног јунака; али онда би требало; или да је другим делом завршио свој роман, или трећим почео; овако му је роман, и као уметничко цело, — слаб.

Што се, пак, тиче смишљања појединих тренутака и везе између њих у деловима овога романа, ни ту није без грешака.

Као што смо напред казали, да извор, из кога је потекао цео догађај и због кога је узео таке размере, да је могао постати предметом јако разгранате приповетке, романа, — није историјски оправдан, тако исто не може се логички оправдати ни онако смишљена интрига, да се Станко прогласи за лопова, како је то сmisлио и субаша (стр. 591) и испричано на страни 66—72. Јер, кад је цело село знало за омразу између Станка и Лазара, како се од онолико паметних, старих људи нико не сети, да је Лазар у завади са Станком, да је пуцао на

њега и да је он (Лазар) могао, кришом законати кесу с новцима у дворишту Станкову, те да му на тај начин дође главе, кад иначе није могао. То је у осталом и сам Станко наговестио пред судом српским: 'Јуче ме хтео убити, али му Бог не даде' (стр. 72). Али и то је једва превалио преко језика, као да би и он, као и цео суд, и цело село, помогао г. писцу, да нађе непосредна повода и разлога: за што је он (Станко) отишао у хајдуке. Колико је, пак, то неуместан повод и плитак разлог био за толики лом, који се начинио на основу тако смишљене сплетке, признао је доцније и сам г. писац на уста једног од тих сеоских судија (попа) оним речима: 'само се чудим, како ми то још онда није на памет пало!' (стр. 199., а испореди и прве три врсте стр. 198). Томе се и ми читаоци чудимо!

Од смишљања заплета није, на многим mestima, бόља ни остала приповедачка израда; често читалац, на дугачко и на широко, мора да чује оно, што је већ једном дознао. То наравно ни мало не доприноси занимљивости, која је такође једна од погодаба добрих романа, а један је доказ више о слабој приповедачкој технички овога романа.

Г. Јанко Веселиновић је изашао на глас у нашој књижевности својим сликама са села. Он има, управо имао је, док је био ближе народу но што је сад, ока, да опази у народном животу оне тренутке, који се могу уметнички израдити; има срца, да заједно с народом осети и бол његов и радост његову, да с народом и плаче и пева; има уметничке снаге, да све то искаже у појединим сликама и у крајним приповеткама. Такав књижевни облик одговара природи његова темперамента и талента, а, може бити, и према његовој за књижевнички позив. Већи књижевни послови, романы, „Сељанка“, „Борци“ и овај што је пред нама, нису му испадали за руком. Заблуда је, што он мисли да ће бити већи књижевник, ако већи, по количини, посао изради. Сваки је велик у оном, што одговара природи талента његова и способностима његовим.

Тим нећemo да кажемо, да су романы Веселиновићеви без икакве вредности. И у њима су поједини тренуци, који би били подесни за приповетку из народног живо-

та, лепи; и у њима нас, на згодним mestima, заноси онај бујни, лирични стил Веселиновићев, верни израз његове упечатљиве, песничке душе; и у њима уживамо у свежини народнога, мачванскога говора и похваљујемо, с малим изузетком, граматички правилан језик српски; — или, крај свега тога, у њима не видимо оно, што очекујемо од добrog романа.

Према свему, дакле, што смо истицали и доказивали да је у овом роману слабо по извору и правцу садржине, као и по приповедачкој изради његовој, не може се он, као узорита књига своје врсте, поклањати најбољим ученицима средњих школа, нити га може Министарство препоручити за књижнице основних школа. Али јако је и овај роман прилог за познавање г. Јанка Веселиновића као доста истакнутог приповедача наше скромне књижевности, — то књижнице средњих школа, нарочито оних, у којима се предаје теорија и историја књижевности, не би требало да буду без ове књиге. С тога предлажем Главном просветном Савету да овај роман препоручи за књижнице средњих школа.

28. јуна 1897. год. Захвалан на поверењу у Београду Момчило Иванић⁵

Како је у Србији било мало средњих школа, није ни дошло до откупу већег броја Веселиновићеве књиге. Да би на неки начин извукao бар уложена средства за њено штампање, он се 9. јануара 1898. обратио по други пут Министарству просвете и молио да се његово дело препоручи и књижницама основних школа, пошто је сматрао да су и „наставници основних школа дорасли да чивају Хајдук Станка.“ Озлојевен па тежак положај српских писаца, он на једном mestu te молбе каже да „није право да један српски књижевник седне и напише онолико дело, па још и да плаћа порезу за то што га је написао.“

Министар просвете Андра Борђевић је ову његову молбу, као и прошлогодишићу, доставио Главном просветном савету на оцену и мишљење. Међутим, Савет није уважио Веселиновићев захтев, па је 7. марта те године известио министра да је остао при своме ранијем решењу 3 прошле године. Министар није био у могућности да ме-

ња Саветову одлуку, па је зато 12. марта т. г. известио Јанка Веселиновића да оставље у снази одлука од 17. октобра прошле године ПБр. 16086.⁶

Да би ипак своју књигу пружио и бацима основних школа, чији је наставник у своје време био, Веселиновић се одлучио на тешку материјалну жртву, па је, после министрове одлуке, 100 примерака свога романа, чија је продајна цена била по 3 динара, поклонио Учитељском удружењу, које је ову књигу разделило основним школама. 300 динара, у оно време, била је велика сума новаца за једног сиромашног књижевника, али није било другог начина да се овој књизи омогући да дође у руке шире читалачке публике, а уједно и да се надмудре њени критичари.

Ондашиња критика није, свакако, схватаила Веселиновићевог *Хајдук Станка*, те се на њега осула дрвљем и камењем. Такав однос критике према овој књизи подстакао је Радоја Домановића да јавно устане у њену одбрану. Својом пародијом *Хајдук Станко по критичарском рецепту г. Момчила Иванића* извргао је подсмеху све оне који су погрешно разумели ову књигу. У петом одељку пародије, у коме се говори о Првом устанку, Домановић, поред осталог, овако слика Станково држање:

„Букну устанак. Зацикташе љути цеверданци и замириса барут, Србију покри тама од хитрога праха и олова; у тој тами зазвечаше мачеви — затресе се цела земља.

Настаде покољ, и реком се проли турска и српска крв, да се њом опера треси и купи слобода. Настаде страхота.

Станко и Омир се узврдали, па узневеререно и преплашено гледају куда ли ће, на коју ли страну.

— Ух, Боже! ... Ах, маји Гот! ... Та овде овде убијају ... Ах, грозно ли мирише барут! ... Ух, ух! ... Убијају ... То се не може издржати! — шатуће Станко у свом племенином гневу, и преза од најмањег шума заједно са својим верним и тихим Омиром ...

Није могао седети скрштених руку, морао је помоћи, дакле, браћи својој, и он не почаси часа, већ оде у манастир Гргетег те се покалућери, и усрдно се мольаше Богу да опрости Србима за оне варварске и нечовечне поступке према Туракима ...

После неколико дана у тишини манастирској испусти своју племениту и намучену хајдучку душу. Прњаворци манастирски причају да се сва шума засијала и замирисала на тамјан и босиљак ... Хајдук Станко се посветио ...⁷

Када је 1904. године Јован Скерлић писао о овом роману, прихватио је у основи Глишићево гледиште, које му можда није било познато, и поред осталог рекао:

„Хајдук Станко, историјски роман из доба Првога Устанка, код књижевне критике својега времена рђаво је прошао, али је у широј народној публици наишао на срдачан пријем, и за ту његову популарност не може се рећи да је незаслужена. Веселиновић, рођен у крају Србије где су почетком прошлога века биле главне и најкрватније борбе за слободу земље, где су успомене на та херојска времена остале необично живе, морао је помислiti да исприча ту велику епопеју народнога ослобођења. Он је научио да опише она мутна времена када 'уста раја ка' из земље трава', и када су два врана гаврана, крвавих кљунова, загракала над кулом љубе Кулин-капетана:

Рани сина па шали на војску,
Србија се умирит' не може!

Веселиновић је дубоко осећао трагичну величину тих времена, и са разлогом у њима, а не у далеком немањићском средњем веку, гледао херојско доба нашега народа.⁸

Доцније је Скерлић дао дефинитиван суд о овом роману, рекавци да у њему „има много дубоког националног осећања, има узбуђења и свечаног тона у приказивању епопеје ослобођења српског, и као популаран историски роман 'Хајдук Станко' је успела ствар. То је данас најпопуларнији и начитанији српски роман“.⁹

Да је Скерлићев суд тачан најбоље доказује то што и данас, толико година од Веселиновићеве смрти, овај роман тражи не само наша већ и инострана читалачка публика. До краја 1983. г. доживео је шездесет и једно издање у нашој земљи, и преведен на бугарски, пољски, румунски, руски, словеначки и чешки.

Осим тога, као дело од вредности, био је драматизован и радо гледан на позорници.

НАПОМЕНЕ

¹ Историјски архив града Београда, бр. 23/1896. Веселиновићево писмо писано је мастилом на једној страни беле иерастриране хартије, формата А—4.

² Историјски архив града Београда, бр. 26/896. Глишићево писмо писано је мастилом на белој растираној хартији, формата А—4. Оно има четири стране, од којих су само три исписане.

³ Филиповић, Станоје: *Јанко Веселиновић*, Београд, 1963, стр. 176.

⁴ Архив Србије, Министарство просвете, П бр. 16086, Ф XIII—30/1898.

⁵ Просветни гласник 1897, XVIII, св. 11, стр. 599—602.

⁶ Архив Србије, Министарство просвете, П бр. 5119/98, Ф. XIII—30/1898.

⁷ Домановић, Радоје: *Хајдук Станко по критичарском рецепту г. Момчила Иванића*. Звезда, 1900, бр. 15—18.

⁸ Скерлић, Јован: *Јанко М. Веселиновић. Писци и књиге II*, Београд 1922, стр. 130.

⁹ Скерлић, Јован: *Јанко М. Веселиновић. Историја нове српске књижевности*, Београд 1953, стр. 371.

TROUBLES OF JANKO M. VESELINOVIC LINKED WITH THE PRINTING AND SALE OF HIS NOVEL »HAJDUK STANKO«

Miloje R. Nikolić

In the nineteenth century Serbian writers printed their works at their own expenses and sold them by themselves, so did also Janko M. Veselinović with his novel *Hajduk Stanko*.

The printing of the novel started in 1896 by the Belgrade publisher Đoka Anastasijević, but because of unexpected debts its further printing was stopped. Being thus placed in a difficult situation Veselinović approached the president of the Kolarac foundation for help. To meet Veselinović's request the foundation asked for the opinion of Milovan Đ. Glišić concerning the literary value of this novel. Since Glišić's judgement was favorable, the Kolarac foundation allocated financial aid for the completion of the printing of this novel in the amount of 600 dinars, so this work appeared at the beginning of 1897.

To sell the novel faster and easier Veselinović applied to the Ministry of Education requesting for this novel to be recommended as «useful readings to the pupils of secondary schools in the Kingdom of Serbia, but also to the libraries of elementary schools.» At the same time he offered the novel to the Ministry of Education with a high discount »to present the book to the pupils of secondary schools.« In such cases the minister would always ask for the opinion of the Chief Education Council and only then he would decide on the matter. On the basis of the opinion of Momčilo Ivanović, a member of the Chief Education Council, who

misunderstood the importance and value of this work, the minister only recommended to secondary schools to buy the novel for their libraries. To outwit his critic, Veselinović gave 300 books with this novel as a present to the Association of Teachers and enabled thus this valuable work could also reach the pupils of elementary schools.

To rise up in the defense of guiltless Veselinović, Radoje Domanović, a known Serbian satirist, wrote a successful parody *Hajduk Stanko po kritičarskom receptu g. Momčila Ivanića* ridiculing not only Momčilo Ivanić, but also those critics who did not understand the true sense and value of this work.

That this novel was incorrectly understood by the then critics was also confirmed by the eminent Serbian critic of those days Jovan Skerlić. Among others, he maintained that in the novel »there are deep national feelings, emotions and solemn tone in presenting the epopee of liberation of the Serbs and that as a popular historic novel *Hajduk Stanko* is a successful work. Today it is the most popular and most read Serbian novel.«

Even today this novel is sought after not only at home but also by the reading circles abroad. Until the end of 1983 the novel had sixty one editions in this country and was also translated into Bulgarian, Polish, Romanian, Russian, Slovene and Czech.